

**Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935):
Οι ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις**

Νίκος Θεοχαράκης

ntheocar@econ.uoa.gr

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Εισήγηση στην Ημερίδα Ανδρέα Ανδρεάδη,
Ανοικτό σεμινάριο οικονομικής ιστορίας
Προγράμματος Διδακτορικών Σπουδών
στην Οικονομική Επιστήμη (UADPhilEcon)
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΔΕΥΤΕΡΑ, 17 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2005

Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935): Οι ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις

Ο John Maynard Keynes στην νεκρολογία του για τον Ανδρέα Ανδρεάδη παρατηρεί: “He was a man of international habits and outlook”. (1935, σ. 20) Πράγματι, ο Ανδρεάδης ήταν από τους λίγους της γενιάς του με διεθνές κύρος και ακτινοβολία. Από τους νεοέλληνες οικονομολόγους είναι ο μόνος ο οποίος έχει την διάκριση να συμπεριλαμβάνεται στο *New Palgrave Dictionary of Economics* (Bigg 1987). Ο Erich Ziebarth στην εισαγωγή της γερμανικής μετάφρασης της *Ιστορίας της Δημόσιας Οικονομίας* γράφει ότι ενώ πολλά γερμανικά βιβλία έχουν μεταφραστεί στα νέα ελληνικά, μετά από πολύ καιρό εμφανίζεται σε γερμανική μορφή ένα νεοελληνικό επιστημονικό έργο. Προσθέτει δε ότι ο συγγραφέας δεν χρειάζεται σύσταση στους γερμανούς αναγνώστες διότι είναι εξόχως γνωστός λόγιος όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε όλες τις πολιτισμένες χώρες.¹

Αυτό δεν ήταν υπερβολή: Λόγω της ακαδημαϊκής αλλά και της διπλωματικής του δραστηριότητας είχε τιμηθεί με το C.B.E. από το βρετανικό Στέμμα, με το Παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής από την Γαλλία, ενώ είχε ακόμα διάφορα παράσημα από την Ελλάδα, την Ιταλία, το Βέλγιο, την Ρουμανία και την Σερβία (Keynes 1935, σ. 21). Ήταν επίσης τακτικό ή αντεπιστέλλον μέλος διαφόρων ακαδημιών και ινστιτούτων στην Γερμανία, στην Γαλλία, στις ΗΠΑ, στην Αίγυπτο, και φυσικά στην Ελλάδα. Όπως ο ίδιος συχνά υπενθύμιζε στα έργα του ήταν φίλος με σημαντικές προσωπικότητες της διανόησης στην αλλοδαπή. Μίλαγε με ευχέρεια γαλλικά, ιταλικά, αγγλικά και γερμανικά και επικοινωνούσε με την διεθνή επιστημονική κοινότητα στις γλώσσες αυτές. Συχνά ένα έργο του δημοσιευόταν σε περισσότερες από μία γλώσσες. Αντίστοιχα πολυπληθείς ήταν οι βιβλιοκρισίες για τα έργα του σε σημαντικά ξενόγλωσσα επιστημονικά περιοδικά, ακόμα και για έργα γραμμένα στα ελληνικά.

Μία βιβλιογραφική έρευνα μέσω του διαδικτύου των ξένων βιβλιοθηκών στις στο Ηνωμένο Βασίλειο, στην Γερμανία, στην Γαλλία και στην Ιταλία εμφανίζει

¹ “Nach langer Zeit erscheint aber mit dem vorliegenden Buche wieder ein neugriechisches wissenschaftliches Werk in deutschen Gewande. [...] Den Verfasser Prof. A. M. ANDREADES dem deutschen Leser vorzustellen, ist kaum nötig. Denn er ist als Gelehrter nicht nur in Griechenland, sondern in allen Kulturländern überaus bekannt” (Ziebarth 1931, σ. V).

περισσότερα από 450 δελτία, από τα οποία τα 200 περίπου στο Η.Β., 150 περίπου στην Γερμανία, 60 περίπου στην Γαλλία και 40 στην Ιταλία.²

Η Ιστορία της Τράπεζας της Αγγλίας το πρώτο έργο με το οποίο έγινε γνωστός στο διεθνές κοινό και το οποίο είναι το μοναδικό που αναφέρεται στην βιβλιογραφία του λήμματος του *New Palgrave* (Bigg 1987), εκδίδεται στα γαλλικά το 1904, ενώ ακολουθεί μετάφραση στα αγγλικά το 1909 και ιαπωνική το 1932. Είναι το έργο που παραθέτουν ο Werner Sombart, ο Max Weber και ο Jacob Viner³ και το οποίο ακόμα και σήμερα θεωρείται κλασικό.⁴ Αν και το σημαντικότερο έργο του Ανδρεάδη – το *magnum opus* κατά τον Keynes – *Η Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας* (1918, 1928, 1992), εκδόθηκε στα ελληνικά, μεταφράστηκε στα γερμανικά (1931) και στα αγγλικά (1933), ενώ σύμφωνα με τον Ziebarth (1931, σ. VI) ετοιμαζόταν και γαλλική έκδοση.⁵

Με τον θάνατό του στα 59 του χρόνια, δημοσιεύονται νεκρολογίες από τον John Maynard Keynes στο *Economic Journal* και τον Charles Rist στο *Revue d'Économie Politique*, (εκδότες αμφοτέρων των περιοδικών αυτών), καθώς και στην Γαλλική Ακαδημία των ηθικών και πολιτικών επιστημών, στους *Times* και την *Journal de Genève*. Το έργο του ελκύει το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον και μετά τον θάνατό του. Το 1961 εκδίδεται στα ιταλικά *Η Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*,⁶ ενώ η αγγλική έκδοση της *Ιστορίας της Τράπεζας της Αγγλίας*,

² Η έρευνα έγινε τον Οκτώβριο του 2005 μέσα από την ιστοσελίδα της Εικονικού Καταλόγου της Καρλσρούης (Karlsruhe Virtueller Katalog) ο οποίος είναι συνδεδεμένος με πλειάδα ακαδημαϊκών και κρατικών βιβλιοθηκών. Στο Η.Β. η έρευνα έγινε μέσα από το COPAC ο οποίος είναι ο συγκεντρωτικός κατάλογος 24 πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην Ιρλανδία και ο οποίος περιλαμβάνει τους καταλόγους της British Library, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Σκωτίας και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ουαλίας. Στην Γαλλία έγινε μέσα από το ABES, ενώ στην Γερμανία έψαξα όλους του καταλόγους που υπάρχουν στο KVK. Η Ελβετία έχει 60 περίπου δελτία. Βλ. το γράφημα στο τέλος που ταξινομεί τα έργα του ανάλογα με την χώρα της βιβλιοθήκης και την χρονολογία έκδοσης. Στο γράφημα δεν περιλαμβάνονται τα έργα που δεν είχαν χρονολογία.

³ Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1918, Max Weber, *Grundriß der Sozialökonomik: Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen : Mohr, 1925, Jacob Viner, *Studies in the Theory of International Trade*, London : George Allen & Unwin, 1937

⁴ Υπάρχει πλέον διαθέσιμο στο διαδίκτυο σε ηλεκτρονική μορφή από το *McMaster University Archive for the History of Economic Thought* όπου συμπεριλαμβάνονται κλασικά έργα. Έχει ψηφιοποιηθεί στο Google Books και μια έρευνα στο Google Books για το συγκεκριμένο βιβλίο παρουσιάζει 71 βιβλία που αναφέρονται σε αυτό. Σπάνια λείπει από ιστορικά βιβλία για τις κεντρικές τράπεζες.. Βλ. Π.χ.,

⁵ *Geschichte der griechischen Staatswirtschaft* : [Einzig berecht. Übers. aus d. Griech.. Deutsch von Ernst Meyer], Professor of Ancient History in the University of Zürich, München : Drei Masken Verlag, 1931 [Αναστατική επανέκδοση Hildesheim: Olms, 1965], *A history of Greek public finance*, translated by Carroll N. Brown. Vol. I, Rev. and enl. ed., Introduction by C.J. Bullock, Cambridge, Mass.,: Harvard University Press, 1933 [Αναστατική επανέκδοση New York : Arno Press, 1979].

⁶ *Storia delle finanze greche dai tempi eroici fino all'inizio dell'età greco-macedonica*, [Traduzione di Francesco di Simone Brouwer ; a cura di Giuseppe Iannitto ed Ernesto Lama. Introduzione alla Storia della finanza pubblica di Emanuele Morselli], Padova : CEDAM, 1961.

επανεκδόθηκε στην σειρά των Ανατυπώσεων των Κλασικών της Οικονομικής Επιστήμης του Augustus Kelley σε 4η έκδοση το 1966 με πρόλογο του Paul Einzig. Αντίστοιχα, η έκδοση στα γερμανικά της *Ιστορίας της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας* του 1931, ανατυπώνεται το 1965, ενώ η αγγλική έκδοση του 1933 ανατυπώνεται το 1979. Στα ελληνικά *Η Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας* επανεκδίδεται το 1992 και η δίτομη μελέτη του *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας* ανατυπώνεται το 1995.

Το μεγαλύτερο μέρος των δημοσιεύσεών του ήταν ξενόγλωσσο: από τα 260 δημοσιεύματα που παρατίθενται στην τρίτομη έκδοση των έργων του με επιμέλεια των Βαρβαρέσου, του Πετρόπουλου και του Πίντου το 1940, μόνον το 100 περίπου είναι ελληνικά ενώ τα 126 είναι στα γαλλικά και λιγότερα στα αγγλικά, στα ιταλικά και στα γερμανικά. Αντίστοιχα από τα 94 δελτία της Εθνικής Βιβλιοθήκης τα 41 είναι με ελληνικούς τίτλους και τα 46 με γαλλικούς.⁷ Στο έργο αυτό υπάρχουν πολλά δημοσιεύματα που δεν αποτελούν επιστημονικές δημοσιεύσεις, ενώ συχνά, το ίδιο άρθρο εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές σε διαφορετικές γλώσσες. Παρά ταύτα πρόκειται για ένα όντως εντυπωσιακό και μεγάλου εύρους έργο.

Πάντως, παρά την διεθνή εμβέλεια του Ανδρεάδη, το ακροατήριο του μεταξύ των ενεργών οικονομολόγων, αυτών δηλαδή που διαμόρφωναν την θεωρία, δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλο. Ο συντάκτης του λήμματος του *New Palgrave*, R.J. Bigg, παρατηρεί ότι ο «κύριος όγκος των έργων του ήταν στα ελληνικά και στα γαλλικά, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα να περιορίσει το ακροατήριο του μεταξύ των Άγγλων οικονομολόγων των αρχών του 20ου αιώνα» (Bigg, 1987, σ. 94).⁸ Αυτό εν μέρει είναι αληθές. Πρώτον, το βασικά του έργα, *Η Ιστορία της Τράπεζας της Αγγλίας* και *Η Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας* ήταν διαθέσιμα στα αγγλικά. Δεύτερον, η επιστημονική κοινότητα στις αρχές του 20ου αιώνα, ακόμα και η αγγλική, δεν διακρινόταν από την γλωσσική μονομέρεια η οποία χαρακτηρίζει την σημερινή κοινότητα των οικονομολόγων. Η επιλογή του Ανδρεάδη να γράφει κυρίως γαλλικά, μείωσε με βεβαιότητα κάπως το ακροατήριό του από πλευράς πεδίου επιστημονικών ανακοινώσεων σε μια επιστήμη της οποίας η *lingua franca* γινόταν κάθε μέρα και περισσότερο η αγγλική. Δεν ήταν όμως αυτός ο κύριος λόγος.

⁷ Έρευνα του συγγραφέως στο διαδίκτυο από τους OPAC της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος τον Οκτώβριο του 2005.

⁸ “The bulk of his writings were in Greek and French, effectively reducing his audience amongst English economists in the early 20th century”

Ίσως όμως θα πρέπει να ψάξουμε σε δύο άλλους παράγοντες που χαρακτηρίζουν το έργο του, ιδιαίτερα το ξενόγλωσσο, για τον περιορισμό του διεθνούς ακροατηρίου του ανάμεσα στους οικονομολόγους:

Ο πρώτος σχετίζεται με το *που* δημοσίευε. Το έργο του Ανδρεάδη είναι πολυσχιδές: Ο κύριος όγκος του όμως αφορά την ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας. Σε σχετικούς μάλιστα όρους η σημαντικότερη συμβολή του αφορά την δημόσια οικονομία του Βυζαντίου. Ο Keynes στην νεκρολογία του επεσήμει ότι εκεί βρίσκονται «οι πιο πρωτότυπες και ρηξικέλευθες συμβολές του στην γνώση».⁹ Παραθέτει μάλιστα και την άποψη του Καθηγητή Norman Baynes στην νεκρολογία του για τον Ανδρεάδη στους *Times* του Λονδίνου ότι “No living scholar had so profound a knowledge as he of the economics of the East Roman Empire”. Η Αγγελική Λαΐου στην εισαγωγή της στην σημαντική *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, θεωρεί ότι από τους Έλληνες οικονομολόγους που μελέτησαν την Βυζαντινή οικονομία, ο Ανδρεάδης είναι ο σημαντικότερος.¹⁰ Τα περισσότερα άρθρα του όμως για την ιστορία της ελληνικής δημόσιας οικονομίας, από τους ομηρικούς χρόνους μέχρι το Βυζαντίου δεν είναι δημοσιευμένα σε οικονομικά αλλά σε ιστορικά περιοδικά. Ακόμα και όταν δημοσιεύει στο *Economic Journal* τις περισσότερες φορές δημοσιεύει στο Supplement, *Economic History*. Οι σημαντικότερες δημοσιεύσεις του ξενόγλωσσες και μη, αποτελούν μέρος ενός σημαντικού ερευνητικού προγράμματος που αποκρυσταλλώθηκε με την δημοσίευση του *magnum opus* του.

Γιατί όμως το έργο του δημοσιεύεται κυρίως εκεί; Αυτό αφορά το δεύτερο χαρακτηριστικό του έργου του Ανδρεάδη: την προσέγγιση που έχει στην οικονομική θεωρία. Ο Ανδρεάδης κρατά μια στάση απέναντι στην θεωρία η οποία είναι εξαιρετικά επιφυλακτική. Σε πολλά σημεία του έργου του βρίσκομε την διαπίστωση ότι αυτό που θα κάνει είναι να *περιγράψει* και όχι να *αναλύσει* υπό το πρίσμα της θεωρίας. Ο ίδιος έχει δύο συγκριτικά πλεονεκτήματα σε αυτό το επίπεδο.¹¹ Το

⁹ “Andreadès’ monographs on the obscure but fascinating field of Byzantine public finance, for which abundant material, largely unexplored, exists, were probably his most original and path-breaking contributions to knowledge”. Keynes 1935, σ. 21.

¹⁰ “Any mention, however schematic, of the economists who studied the Byzantine economy cannot but give pride of place to Andreas Andreades, the first professor of public finance at the University of Athens.” Laiou 2002, σ. 7.

¹¹ Για αυτό και ο Edgeworth ο οποίος συμμερίζεται – ειρήσθω εν παρόδω – τον φόβο του για την αύξηση των δημοσίων δαπανών και τον σοσιαλισμό, γράφει ότι ο Ανδρεάδης «συνδυάζει σε αξιοσημείωτο βαθμό τις συχνά ασύνδετες ιδιότητες της οικονομικής διαίσθησης και της ιστορικής

πρώτο πλεονέκτημα είναι η εξαιρετική ευρυμάθειά του και η ικανότητα να διεξέρχεται με ευχέρεια μεγάλου ιστορικού μεγάλο όγκο πηγών, πρωτογενών και δευτερογενών. Από νωρίς, με το έργο του *Η Ιστορία της Τράπεζας της Αγγλίας* κατέδειξε αυτήν την ικανότητα. Το δεύτερο πλεονέκτημα είναι η προσοχή του στην λεπτομέρεια και η αγάπη του και το αισθητήριό του οικονομολόγου για πρακτικά ζητήματα. Αντιλαμβάνεται και συχνά μιλάει με την πείρα του ανθρώπου της πράξης για το *τί* είναι πρακτικά εφικτό και *τί* δεν είναι. Έχει την αίσθηση της πρακτικής συνάφειας. Με το ίδιο περιγραφικό και πρακτικό μάτι αναλύει την ομηρική οικονομία, τους τελωνειακούς δασμούς των Λαγιδών, την Βυζαντινή οικονομία, την τράπεζα της Αγγλίας και το σταφιδικό ζήτημα ως καμεραλιστής που πρόκειται να συμβουλευσει τον ηγεμόνα. Διαβάζει, ξέρει, νιώθει, περιγράφει. Χρησιμοποιεί την αναλυτική του ικανότητα για να ζυγίσει επιχειρήματα υπέρ ή κατά μιας συγκεκριμένης άποψης και να βρεθεί στην μέση: ο Παπαρρηγόπουλος, ο Stein, ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης. Συχνά θυμίζει Σχολαστικό θεολόγο: Θέση – πιθανές αντιρρήσεις – σύνθεση του επιχειρήματος. Από μία άποψη όταν δηλώνει ότι η πραγματική ονομασία της δημόσιας οικονομίας έπρεπε να είναι «πολιτική οικονομία» όπως το ήθελε ο (ψ)-Αριστοτέλης στα *Οικονομικά*, το πρόβλημα δεν είναι ο Antoyne Montchrestien που καθιέρωσε τον όρο.¹² Είναι ότι από τα μέσα του 18ου αιώνα η *πολιτική* και η *δημόσια* οικονομία αρχίζουν και ξεχωρίζουν. Εξ άλλου 140 χρόνια μετά τον κύριο του Vateville, ο Rousseau¹³ μίλαγε την ίδια γλώσσα με τον Ανδρεάδη.

Πιστεύει όμως ακράδαντα ότι μπορεί να σταθεί «αντικειμενικός παρατηρητής» των γεγονότων και να τα περιγράψει κάτω από ένα α-θεωρητικό πρίσμα έτσι ώστε ο αναγνώστης να μπορέσει να σχηματίσει απροκατάληπτα την γνώμη του. Και πράγματι φροντίζει να μην δημιουργεί συγκρούσεις: είναι στο γραπτό του λόγο τόσο “*elaborately courteous*” όσο τον περιγράφει ο Keynes στην πραγματική του ζωή. Θεωρεί ότι λογικοί άνθρωποι μπορεί να εξαρθούν πάνω από

έρευνας» (1919, 251) [“who combines in a remarkable degree the often dissociated qualities of economic insight and historical research”.]

¹² «Η μόνη κατάλληλος ονομασία θα ήτο ομολογουμένως η του Αριστοτέλους όστις μετεχειρίζετο τον όρον Πολιτική Οικονομία. Δυστυχώς όμως από του Montchrestien ο όρος ούτος έλαβεν ευρύτεραν σημασίαν» «Εισιτήριος λόγος [ως υφηγητή] εις το μάθημα της Δημοσιολογίας» 1903 (*Έργα*, II, σ.4)

¹³ “ce mot vient de *oikos, maison, & de νόμος, loi, & ne signifie originairement que le sage & légitime gouvernement de la maison, pour le bien commun de toute la famille. Le sens de ce terme a été dans la suite étendu au gouvernement de la grande famille, qui est l'état. Pour distinguer ces deux acceptions, on l'appelle dans ce dernier cas, *économie générale, ou politique*; & dans l'autre, *économie domestique, ou particuliere*. Ce n'est que de la premiere qu'il est question dans cet article. Sur*

πολιτικές ή θεωρητικές διαφορές, αν μελετήσουν αντικειμενικά τα γεγονότα. Για αυτό και ο ήρωας του είναι ο Snowden, εργατικός υπουργός οικονομικών που όμως καταλήγει να γίνει συντηρητικός εφάμιλλος του Γλάδστωνος. Δεν γνωρίζω αν το κάνει από θεωρητική αδυναμία, αν και η αφαίρεσή του είναι συχνά οδυνηρά ταξινομητική και οι παραλληλισμοί που διαπιστώνει είναι συχνά επιφανειακοί: παράδειγμα, η σχέση της μεσαιωνικής και της ομηρικής ή της αρχαιοελληνικής οικονομίας. Δεν εξηγεί τι είναι αυτό που κάνει τις οικονομίες αυτές να έχουν κοινά χαρακτηριστικά.

Την μη θεωρητική του άποψη την γνωρίζει και σαφώς την δικαιολογεί. Είναι χαρακτηριστική η διάκριση μεταξύ των δύο εναλλακτικών μεθόδων που κάνει στην ανάλυση των διεθνών οικονομικών ελέγχων: η μία είναι η συνθετική, η οποία φαίνεται επιστημονική αλλά δεν είναι, και η άλλη είναι η ιστορική η οποία είναι η πραγματικά ορθή μέθοδος για την ανάλυση του προκειμένου¹⁴ Και στην συνέχεια προχωρά σε μια εξόχως ενδιαφέρουσα και οξυδερκέστατη περιγραφή των διεθνών οικονομικών ελέγχων χωρίς να πει λέξη για ιμπεριαλισμό.

Φαίνεται παράδοξο ότι αν και γεννήθηκε περίπου όταν ξεκίνησε η «Οριακή Επανάσταση» (Marginalist Revolution) στην οικονομική επιστήμη και ανδρώθηκε επιστημονικά σε μια περίοδο που ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και παραγωγική για την διαμόρφωση και την συγκρότηση της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας, ο ίδιος κρατάει αποστάσεις από την θεωρία. Δεν λαμβάνει μέρος στον θεωρητικό διάλογο της οικονομικής επιστήμης και παρά τον βαθύ συντηρητισμό του και την πίστη του στην λειτουργία της ελεύθερης αγοράς είναι αμέτοχος στην συγκρότηση της νέας ορθοδοξίας. Έχει σαφώς περιχαράκώσει το πεδίο του μόνο σε αυτό που αντιλαμβάνεται ως δημόσια οικονομία. Οι αναφορές του στον Adam Smith περιορίζονται στο Πέμπτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* και είναι συχνά δευτερογενείς. Αν και αφιερώνει την μελέτη του για τον Snowden στον «φίλο και δάσκαλο» Edgeworth, η βαθιά θεωρητική ματιά του Άγγλου οικονομολόγου δεν έχει συγκινήσει καθόλου τον Ανδρεάδη. Ο Marshall απουσιάζει εντελώς από το έργο του. Το ίδιο και ο Keynes, ο οποίος αν και δημοσίευσε το δικό του *magnum opus*, την *Γενική Θεωρία*, του μετά τον θάνατο του Κερκυραίου λογίου, ήταν ήδη

l'économie domestique, voyez PERE DE FAMILLE.” J. J Rousseau, “Economie ou Œconomie” στην *Encyclopédie*, 1755, τ. V, σ. 337.

¹⁴ « Les contrôles financiers internationaux », *Recueils de Cours, Académie de Droit Internationale*, (1925), στα *Έργα* II σσ. 63-160 στην σ. 70.

εξαιρετικά γνωστός ως οικονομολόγος, ακόμη και στην Ελλάδα.¹⁵ Θα περίμενε τουλάχιστον κανείς από έναν καθηγητή Δημόσιας Οικονομικής να αναφέρεται στο έργο των οικονομολόγων εκείνων που έχουν κατ' εξοχήν συμβάλει στην διαμόρφωση της θεωρίας της δημόσιας οικονομικής. Αλλά ο Arthur Pigou και ο Knut Wicksell απουσιάζουν από το έργο του Ανδρεάδη. Δεν συμμετέχει στον διεθνή διάλογο πάνω στις αρχές της θεωρίας της δημόσιας οικονομίας. Ακόμα και οι Ιταλοί, τους οποίους γνωρίζει και έχει διαβάσει σχετικά νωρίς, δεν εξετάζονται κριτικά.

Ίσως ζητάω από τον καλύτερο σφαιροβόλο να είναι και ο ταχύτερος δρομέας. Με ένα τόσο εντυπωσιακό έργο θα ήταν παράδοξο να αναμένω από τον διασημότερο Έλληνα οικονομολόγο να είναι και ο μέγιστος των θεωρητικών. Πιστεύω όμως ότι η παρατήρησή μου αυτή δεν αφορά αδυναμία του ίδιου του Ανδρεάδη αλλά εκφράζει την αδυναμία της Σχολής στην οποία αποφάσισε να ενταχθεί. Μιας Σχολής περιγραφικής χωρίς καμία φιλοσοφία ή θεωρία της ιστορίας. Αυτό όμως ήταν το πλαίσιο μέσα στο οποίο καλλιεργείτο η επιστήμη της δημόσιας οικονομίας στην Ελλάδα. Ο James Buchanan στο «*La scienza delle finanze*» (1960) περιγράφει μια ανάλογη διαφοροποίηση της άσκησης της επιστήμης της δημόσιας οικονομίας στην Ιταλία που την κάνει να μην είναι ενταγμένη στην πολιτική οικονομία. Αλλά στους Ιταλούς ο λόγος τους δεν εστερείτο οικονομικής θεωρίας. Ο Ανδρεάδης όμως επιμένει. Ενώ για παράδειγμα επηρεάζεται από τον Charles Bastable – στο βαθμό μάλιστα που φράσεις ολόκληρες του εισιτηρίου λόγου του ως υφηγητού προέρχονται από το έργο του Ιρλανδού οικονομολόγου *Public Finance*, – δεν τον ακολουθεί στην θεωρητική συζήτηση.

Από την αρχή της σταδιοδρομίας του ο Ανδρεάδης είχε αποφασίσει να ενταχθεί στην περιγραφική ιστορική σχολή. Είναι χαρακτηριστικός ο πρόλογος που γράφει ο Foxwell στην αγγλική μετάφραση της *Ιστορίας της Τράπεζας της Αγγλίας*. Η διαμάχη με τον Marshall είχε ξεσπάσει και ο Κανταβρίγιος Foxwell είχε ηττηθεί κατά κράτος, έχοντας εκδιωχθεί από το Cambridge – παρά το επιστημονικό του βάρος – στην καθηγητική έδρα του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Στον Πρόλογο της *Ιστορίας της Τράπεζας της Αγγλίας* καταφέρεται κατά των δογματικών και ανιστόρητων οικονομολόγων των οποίων ηγέτη θεωρεί τον David Ricardo. Ο ίδιος ο Foxwell είχε επιδοθεί σε συγκρότηση μεγάλων βιβλιοθηκών (Goldsmith & Kress) για να αποδείξει εν μέρει ότι υπήρχε σημαντικό έργο ιστορικών οικονομολόγων πριν τον

¹⁵ Βλ. Π.χ., το λήμμα του Δημητρίου Καλιτσουνάκι «Ιωάννης Μαϋνάρδος, Κέϋνς» στην

Ricardo. Όταν ο Ανδρεάδης απολογείται ότι δεν συζήτησε καθόλου τις θεωρητικές αντιπαραθέσεις σχετικά με την Τράπεζα της Αγγλίας, ο Foxwell επικροτεί: αυτές έχουν συζητηθεί *ad nauseam*. Αναγνώριζε στον νεαρό Έλληνα μια μεθοδολογία που του ήταν εξόχως αρεστή.

Έτσι από πλευράς οικονομικής θεωρίας ο Ανδρεάδης διατηρούσε μία οικονομική θεωρητική αντίληψη διακηρυκτική και εξόχως συντηρητική, δήθεν αταξική.¹⁶ Ήταν ικανοποιημένος να πιστεύει ότι αρκεί να ακολουθεί κανείς τους νόμους της αγοράς και να περιορίσει την αύξηση των δημοσίων δαπανών, ιδιαίτερα των κοινωνικών¹⁷ προκειμένου να εφαρμόσει μια ορθή δημοσιονομική πολιτική. Εξ άλλου θεωρούσε ότι για την επιστήμη του, δηλαδή, την δημοσία οικονομική, δεν πρέπει παρά να ακολουθήσει κανείς το παράδειγμα του Γλάδστον ο οποίος «δεν ανεκάλυπεν οικονομικούς νόμους, ουδέ όφειλε να αναζητήσει τοιούτους, διότι έργον του αρχιτέκτονος δεν είναι η ανακάλυψις των νόμων της μηχανικής ή της γεωμετρίας» [1910, *Έργα* III, σ. 311]. Πρέπει να ομολογήσω ότι η α-θεωρητική αυτή άποψη είχε ένα καλό: Οδηγούσε πολιτικά σε έναν υγιή σκεπτικισμό και καλούσε το πολιτικό σώμα να μην εντυπωσιάζεται από υψηλές δήθεν θεωρίες:

Είναι πράγματι μέγιστον δυστύχημα να θεωρη η κοινή γνώμη τα οικονομικά ως είδος αποκρύφου επιστήμης, εις τα μυστήρια της οποίας μόνοι οι μεμνημένοι δύνανται να εισδύσωσιν. Αποτέλεσμα τιαύτης αντιλήψεως είναι η έλλειψις παντός ελέγχου εκ μέρους της κοινής γνώμης, και πλήρης ελευθερία λόγου και κρίσεως δια τους αμέσως ενδιαφερομένους, δηλαδή τα κόμματα, και, ας λάβωμεν το θάρος [*sic*] να το προσθέσωμεν, τους επαγγελομένους τον οικονομολόγον αγύρτας»¹⁸

Ο ίδιος έμεινε μακράν από την άσκηση πολιτικής, παρά το γεγονός ότι δεν έκρυβε τον θαυμασμό του για πολιτικούς άνδρες που ασκούσαν «σώφρονα» δημοσιονομική πολιτική, όπως ο Gladstone και ο Snowden. Ήταν αρκετά πρακτικός

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, γραμμένο πριν την δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας*.

¹⁶ «εσκεπτετο τον φορολογούμενον εν γένει, και ουχί, ως δυστυχώς τόσον συχνά συμβαίνει, ταύτην ή εκείνην την τάξιν των φορολογουμένων, ή και απροκαλύπτως την τάξιν των εκλογέων, εις ην το κόμμα οφείλει την πλειονοψηφίαν του», «Ο Γλάδστον οικονομολόγος», *Οικονομικά Χρονικά*, 1910 στα *Έργα* III, σσ. 279-321 στη σ. 297 και «Επόθει διαπύρως την ανακούφισιν των εργατικών τάξεων, ουχί όμως προνόμια προς όφελός των, έτι δ'ολιγώτερον εσκεπτετο να ωθήση αυτάς εις δημεύσεις» στο ίδιο, σ. 297.

¹⁷ «Δύο λίαν επίφοβα φαινόμενα ... πρώτον η αδιάκοπος επέκτασις του κύκλου της ενεργείας του κράτους και ο λεγόμενος πολιτειακός σοσιαλισμός (*socialisme d'Etat*), δεύτερον δε η τεραστία αύξησις των δημοσίων δαπανών» «Εισιτήριος λόγος [ως υφηγητή] εις το μάθημα της Δημοσιολογίας» 1903 (*Έργα*, II, σ. 6) «η πολιτεία ως μέγα πτωχοκομειον (II, 9), Αλλού, “chapitre boulimique des dépenses sociales”. «Τω 1864 αι σήμερον τόσον του συρμού κοινωνικά δαπάναι δεν είχαν έτι εμφανισθεί» (III, σ. 306)

¹⁸ «Ο Γλάδστον οικονομολόγος» (*Έργα*, III, σ. 311). Επίσης «Εισιτήριος λόγος ...», 1903 (*Έργα*, II, σ. 4).

ώστε να βλέπει ότι συχνά η πολιτική δημιουργεί επιτυχείς μηχανισμούς που μπορεί να αντίκεινται στα συμπεράσματα μιας φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας. Ενώ θεωρητικά δεν μπορούσε να τους εξηγήσει, είχε θαυμαστή ενάργεια και γνώση για τους περιγράφει.¹⁹

Arma virumque cano, άρχιζε ο Βιργίλιος την Αινειάδα: «τον άνδρα υμνώ και τα όπλα». Ποια είναι λοιπόν τα όπλα του Ανδρέα Ανδρεάδη; Συχνά ο βιογράφος αποδίδει στον βιογραφούμενο που θαυμάζει αρετές που ο ίδιος εκτιμά και θεωρεί – έστω και ασυνείδητα – ότι και αυτός ο ίδιος έχει. Έτσι, όταν ο Keynes στο *Essays in Biography* βιογραφεί τον Marshall και τον Νεύτωνα, είναι πρόδηλο ότι εν μέρει περιγράφει τον εαυτό του. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τον Ανδρέα Ανδρεάδη όταν βιογραφεί τον «Σνώδεν»: Οι αρετές που βλέπει στον Snowden, τόσο διαφορετικό κατά τα άλλα από τον Ανδρεάδη, και που πιστεύω ότι χαρακτηρίζουν τον ίδιο είναι:

«Α.: Θέλησις ακαταγώνιστος, Β) Χαλκέντερος φιλοπονία και Γ) Η ειλικρίνεια των πεποιθήσεων (η αγγλική *earnestness*) και η πρακτικότητα των προτεινομένων υπ' αυτού μέτρων.» (*Έργα*, ΙΙΙ, σ. 373).

και Δ), θα προσέθετα, απέραντη ευρυμάθεια και έλλειψη θεωρίας.

¹⁹ Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση που κάνει για το σταφιδικό ζήτημα και τις μεταρρυθμίσεις του Πεσμαζόγλου και του Ράλλη:

Pour ma part, je persiste à croire que la vraie solution de la question des raisins secs résidait dans le libre jeu de la loi de l' offre et de la demande [...] Ce sont là, sans doute, des considérations qui ne sauraient avoir actuellement d'influence pratique ; l'État grec a passé pour vingt ans une convention avec la société ; pendant vingt ans la société est sûre de voir sa convention scrupuleusement respectée. Qu'il soit permis cependant à un professeur de sciences économiques de les formuler. Elles ne partent pas d'un esprit prévenu. La façon dont j'ai rendu compte des travaux de la Société Privilegiée le dit assez. D'aucuns pourront même trouver que ce compte rendu est détaillé. Ils ont peut-être raison. Mais j'ai été heureux, je l'avoue, de montrer que, encore que la Grèce soit, industriellement et financièrement parlant, un pays très jeune, on y trouve cependant des organisations capables de mener à bien des opérations de très grande envergure et présentant, au point de vue commercial, industriel et financier, des difficultés qui, à première vue, paraissaient insurmontables.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Ανδρέας (1903): «Εισιτήριος Λόγος Υφηγεσίας» στα *Έργα* II,
ANDREADES, A., C.B.E. (1935): *History of the Bank of England: 1640 to 1903*, σε
μετάφραση της Christabel Meredith και πρόλογο του H.S. Foxwell, London: P.S.
King & Son. 1η έκδοση 1909 [2η 1924, 4η 1966].
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Ανδρέας (1910): «Ο Γλάδστων οικονομολόγος», *Οικονομικά Χρονικά*,
στα *Έργα* III, σσ. 279-321.
- ANDREADES, André (1930): *Philippe Snowden: L' homme et sa politique financière*,
Paris : Félix Alcan.
- ANDREADES, André (1931): *Geschichte der griechischen Staatswirtschaft* : [Einzig
berecht. Übers. aus d. Griech.. Deutsch von Ernst Meyer], München : Drei
Masken Verlag. [Αναστατική επανέκδοση Hildesheim: Georg Olms
Verlagsbuchhandlung, 1965],
- ANDREADES, Andreas Michael (1933): *A history of Greek public finance*, [translated
by Carroll N. Brown. Vol. I, Rev. and enl. ed., Introduction by C.J. Bullock],
Cambridge, Mass.: Harvard University Press. [Αναστατική επανέκδοση New
York: Arno Press, 1979].
- ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, Ανδρέου Μ. (1938): *Έργα* [εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής του
Πανεπιστημίου Αθηνών] με επιμέλεια Κ.Χ. Βαρβαρέσου, Γ.Α. Πετροπούλου και
Ι.Δ. Πίντου, Αθήναι: Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, 3 τόμοι.
- ANDREADES, Andrea M. (1961): *Storia delle finanze greche dai tempi eroici fino
all'inizio dell'età greco-macedonica*, [Traduzione di Francesco di Simone Brouwer
; a cura di Giuseppe Iannitto ed Ernesto Lama. Introduzione alla Storia della
finanza pubblica di Emanuele Morselli], Padova : CEDAM.
- BASTABLE, Charles F. (1917): *Public Finance*. London: Macmillan. 1η έκδοση 1892.
- BIGG, R.J. (1987): “Andreades, Andreas (1876-1935)”, στο John Eatwell, Murray
Milgate & Peter Newman (επιμ.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*,
London: Macmillan, τόμος I, σ. 94.
- BLACK, R. D. Collison “Bastable, Charles Francis (1855–1945)”, *Oxford Dictionary
of National Biography*, Oxford University Press, [[http://www.oxforddnb.com/
view/article/38706](http://www.oxforddnb.com/view/article/38706), πρόσβαση Οκτώβριος 2005]
- BOWLEY, A[rthur]. L. (2004): “Foxwell, Herbert Somerton (1849–1936)”,
αναθεωρημένο από τον Richard D. Freeman, *Oxford Dictionary of National
Biography*, Oxford University Press, 2004 [[http://www.oxforddnb.com/view/
article/33239](http://www.oxforddnb.com/view/
article/33239), πρόσβαση Οκτώβριος 2005]
- BUCHANAN, James M. (1960): “La scienza delle finanze: The Italian Tradition in
Fiscal Theory”, στο *Fiscal Theory and Political Economy*, σσ. 24-74. Chapel Hill:
University of North Carolina Press. Ανατυπωμένο στο *The Collected Works of
James M. Buchanan*, τόμος 15, σσ. 59-105, Indianapolis: Liberty Fund.
- DEANE, Phyllis (2004): ‘McCulloch, John Ramsay (1789–1864)’, *Oxford Dictionary
of National Biography*, Oxford University Press, [[http://www.oxforddnb.com/
view/article/17413](http://www.oxforddnb.com/
view/article/17413), πρόσβαση Οκτώβριος 2005]
- EDGEWORTH, Francis Ysidro (1908), “*Περί Απογραφής*, Andréadès, A.”, *Economic
Journal* αναδημοσιευμένο στο *Papers Relating to Political Economy* (3 τόμοι),
London: Macmillan for the Royal Economic Society, 1925, τόμος III, σσ. 157-8.
- EDGEWORTH, Francis Ysidro (1919), “*Η Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*,
Andréadès, A.”, *Economic Journal* αναδημοσιευμένο στο *Papers Relating to*

- Political Economy* (3 τόμοι), London: Macmillan for the Royal Economic Society, 1925, τόμος III, σσ. 251-3.
- FOXWELL, H[erbert] S[omerton] (1909): “Preface” στο Andréadès (1935) σσ. vii-xxvi.
- KEYNES, John Maynard (1935): “Andrew Andréadès”, *Economic Journal*, Σεπτέμβριος. Όπως στο Donald E. MOGGRIDGE (επιμ.), *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, London: Macmillan for the Royal Economic Society, 1989, τόμος XXX, σσ. 20-22.
- KEYNES, John Maynard (1936): “Herbert Somerton Foxwell, 1849–1936”, *Economic Journal*, Δεκέμβριος. Όπως στο Donald E. MOGGRIDGE (επιμ.), *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, London: Macmillan for the Royal Economic Society, 1972, τόμος X, [*Essays in Biography*], Κεφάλαιο 17, σσ. 267-96.
- LAIΟΥ, Angeliki E. (2002): “Writing the Economic History of Byzantium” στο Angeliki E. Laiou (Editor-in-Chief), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington, D.C.:Dumbarton Oaks, Ηλεκτρονική έκδοση στην διεύθυνση <http://www.doaks.org/EHB.html>.
- PSALIDOPOULOS, Michalis (1999): “Institutional constraints and the internationalization of economics: the case of Greece” στο A W Bob Coats (επιμ.), *The Development of Economics in Western Europe Since 1945*, London: Routledge, σσ. 227-45
- TANNER, Duncan (2004): «Snowden, Philip, Viscount Snowden (1864-1937)», *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, [<http://www.oxforddnb.com/view/article/xxxx>, πρόσβαση Οκτώβριος 2005]
- VINER, Jacob (1937): *Studies in the Theory of International Trade*. New York: Harper and Brothers.
- ZIEBARTH, E[rich]. (1931): “Einführung” στο André Andreades, *Geschichte der griechischen Staatswirtschaft*, σσ. V-VI.

Εργα Ανδρέα Ανδρεάδου σε βιβλιοθήκες ευρωπαϊκών χωρών

